

ҚР ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ АКАДЕМИЯСЫ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ № 48 МЕКТЕП-ЛИЦЕЙ

MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
L. N. GUMILYOV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY
INTERNATIONAL TURKIC ACADEMY
A. BAITURSYNOV SCHOOL-LYCEUM № 48

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ОҚУЛАРЫ – 2022
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ
ЖӘНЕ ЖАҢА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК САБАҚТАСТЫҒЫ»
халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

PROCEEDINGS
of the international scientific and practical conference
«THE SCIENTIFIC HERITAGE OF AKHMET BAITURSYNULY AND THE
INTELLECTUAL CONTINUITY OF NEW KAZAKHSTAN»

Астана қаласы

ӘОЖ 001
КБЖ 72
А 94

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакция алқасын басқарған: **Сыдықов Е.Б.**

Редакция алқасы: **Д. Қамзабекұлы, А. Бейсенбай, Қ. Маликов, Б. Әбдуәлиұлы** (дәстүрлі «А.Байтұрсынұлы оқуларының» үйлестірушісі), **Садықова З.Ж., Нүрәлиева С.С.**

А 94 **Ахмет Байтұрсынұлы оқулары – 2022. «Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және Жаңа Қазақстанның зияткерлік сабақтастығы»** атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2022. – 322 б.

Proceedings of the international scientific and practical conference «**The scientific heritage of Akhmet Baitursynuly and the intellectual continuity of New Kazakhstan**». – Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2022. – 322 p.

ISBN 978-601-337-709-4

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде өткізілетін дәстүрлі «Ахмет Байтұрсынұлы оқулары» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция биылғы 2022 жылы А.Байтұрсынұлының туғанына 150 жыл толуына арналды. Жинақта отандық зерттеушілермен қатар, түркі тілдес елдер ғалымдарының тіл, әдебиет, тарих, әдістеме салалары бойынша жасаған баяндамалары мен мақалалары жарияланып отыр.

ISBN 978-601-337-709-4

ӘОЖ 001
КБЖ 72

© Қазақ тіл білімі кафедрасы, 2022

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ КЕЙШКЕР ЖӘНЕ ДАРАЛЫҚ ПОРТРЕТ МӘСЕЛЕСІ²²

САҒЫНАДИН Г.С.,

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ доцент

м.а., PhD-доктор, Астана, Қазақстан

Аннотация. Говоря о теоретической природе фольклора, отметим его признаки, отвлекающие от литературы и приближающие к литературе. В научных выводах отмечается отсутствие индивидуалистического портрета в воплощении фольклорных персонажей как отличительного характера фольклора и письменной литературы. Но можно убедиться, что этот вопрос взят условно. При анализе фольклорных текстов, сравнительной дифференциации системы персонажей можно констатировать наличие индивидуальности и устойчивости в описании образов в народном творчестве.

Abstract. Speaking about the theoretical nature of folklore, we note its signs that distract from literature and bring it closer to literature. The scientific conclusions note the absence of an individualistic portrait in the embodiment of folklore characters as a distinctive character of folklore and written literature. But you can make sure that this question is taken conditionally. When analyzing folklore texts, comparative differentiation of the character system, it is possible to state the presence of individuality and stability in the description of images in folk art.

Фольклор ұғымын жаңаша пайымдау, оның жанрларына жаңаша көзқарас фольклор мұраларын насихаттауда, таратуда, өскелең ұрпақтың санасына сіңіртуде, әсіресе, қазіргі жаһандану заманында игі істердің жандануын, жаңаруын талап етеді.

Фольклор – синкретті өнер. Өз бойына бірнеше өнердің басын тоғыстырған көпқабатты, көпфункциялы руханият. Фольклор және сөз өнері, фольклор және музыка, фольклор және бейнелеу өнері, фольклор және театр, фольклор және кино. Осындай өнер салаларының басын біріктіріп, бірнеше функция негіздерін тоғыстырған фольклор "халық әдебиеті", "ауыз әдебиеті" деген ескі кеңестік ұғымнан әлдеқайда биік, ауқымы кең. Сондықтан да бүгінде біз ұлттық сөз өнерімізді үш түрге бөліп қараймыз: фольклор, ауыз әдебиеті (ақын, жыраулар поэзиясы) және жазба әдебиет[1].

Зерттеуші С.Мұқанов: «... қазақ халқының өмірін, тұрмысын ескілікті көне жазбалардан, ауызша әңгімелерден ұққандарымыз бен көзбен көріп, өзіміз куә болған жайларды қорыта келе, мен де қазақ халқының өткен өмір жолына тереңірек тоқталып, тұтас бір шолу жасауды алдыма міндет етіп қойдым. Қай халықтың болсын өзіне тән кейбір прогресті ұлттық дәстүрлерін білу, кейінгі жас ұрпақтарға артық болмас деп санаймыз»[2] - дейді.

Жоғарыда фольклордың синкреттілігін сөз еттік. Бірнеше өнердің бірігуін атадық. Ал осы кинода, театрда, әсіресе, бейнелеу өнерінде фольклорлық мұралардың көрінісі қалай суреттеледі? Фольклорлық сюжет оның кейіпкерлері арқылы өрбісе, осы кейіпкерлердің сомдалуы фольклор табиғатын дәл қалпында танытып тұр ма?

Әсіресе, жас бала тәрбиесі, оның ұлттық құндылықты бойына санасына сіңіріп өсуін сөз етсек, мультфильдердегі, кітаптардағы кескіндемелердегі, ойыншықтардағы фольклорлық образдар қалай көрінеді?

Фольклорлық кейіпкерлерді айтқанда, біз ертегілік прозаның, эпостық сюжеттердің қаһармандарына тоқталамыз. Өйткені бұл жанрлар тәрбиелік, көркемдік функция атқарып, эстетикалық әсерімен тәлімдік мәнге ие.

Бұл кейіпкерлерді біріздендіру мәселесін қозғағанда, алдымен тұрақтандыру принципін алға тартар едік. Себебі сюжетте бейнеленген белгілі бір кейіпкер кескіндемеде де белгілі түр-тұлғада нақтыланып, барлық материал беттерінде тұрақты қалып сақтауы қажет.

Ал "тұрақтандыру" процесі фольклор теориясының аспектілеріне қатысты болып

²² Аталған мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен BR10965370 «Ұлы Жібек жолының топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

табылады. Солардың бастылары: жанрлардың синкреттілігі, фольклордағы импровизацияның рөлі мен орны, фольклордың тарихқа, шындыққа қатынасы, ұлттық ерекшеліктер мен типологиялық сюжеттер, фольклорлық сана мен орындаушының ара-қатынасы, т.т.

Мәселен, Тазша бала бейнесін алайық.

Қазақ фольклорында тазша бейнесі екі түрлі болып келеді. Бірі – шын тазша да, екіншісі – жалған тазша. Алғашқысы – сатиралық ертегінің кейіпкері болса, соңғысы – қиял-ғажайып ертегі мен эпоста көрінеді. Мұнда бас кейіпкер әртүрлі жағдайға байланысты тазша кейпіне түсіп, болашақ әйелінің аулына немесе жау ішіне танылмай келеді. Мәселен, Қозының жасырынып, "тазша" болып, Баянға келуі. Бұл образ шығу тегі жағынан алғанда ежелгі замандағы бозбаланы ержету сынағынан өткізу салтымен байланысты. Ал, фольклорлық көркем шығармаларда тазша бейнесі жанрдың поэтикасына сәйкес бейнеленіп, әлсізді дәріптейтін халық эстетикасы тұрғысынан көрінеді. Осы ретте сатиралық Тазша образы мен жалпы "тазшалық" күйде көрінетін өзге кейіпкердің ара жігін ажыратып, портреттік белгілерін айыра білу керек.

Фольклор теориясының маңызды бір мәселесі – көркемдік әдіс, соған байланысты кейіпкерді суреттеу тәсілі. Осы тұрғыдан келгенде, фольклор романтикалық типтендіру әдісін қолданып, кейіпкерді суреттеуде дәріптеу мен әсірелеу сияқты тәсілдерді пайдаланады. Эпостардағы сұлулардың, басты қаһармандардың бейнесі бір поэтикалық бояуда суреттелетін тәрізді.

Алайда, көркемдіктің тереңіне, сөздің тұңғиығына, идеяның астарына үңілетін болсақ, ерекшелікті деп басып, кейіпкердің жеке өзіне тән портретін жасауға болады.

Мысалы, жыршы он төрт жасқа толған Баянды *«тал шыбықтай бұралған, қыпша бел, алма мойын, елден асқан Сұлу. Тал бойында бір міні жоқ, қолаң шашы тізесіне түскен, гүлдей ашылған аузынан маржан тісі көрінеді. Әлемде ондай қыз жаралған емес. Ақ маңдайы биік, алтын кірпік, өзі нәзік, өзі назды. Ол үшін мал түгіл, басынды қисаң да арман жоқ. Сырттай күлімсіреп сөйлейді. Ішінде мұң бар, бірақ білдірмейді. Паң, көңілі еш нәрсені хош көрмейді»* деп суреттейді[3].

Ал *«Жібектің сипаты Төлегенге бұл сықылды көрінді»*, – дейді де жыршы қызды былай суреттейді.

*Қыз Жібектің құрметі,
Жиһаннан асқан сәулетті.
Ләйлі-Мәжнүн болмаса,
Өзгеден артық келбеті...
Ақ маңдайы жалтылдап,
Танадай көзі жарқылдап,
Алтын шашбау шашында-ай.
Қыз Жібектің дидары –
Қоғалы көлдің құрағы.
Көз сипатын қарасаң –
Нұр қызының шырағы.
Дүрі жауһар сырғасын
Көтере алмай тұр құлағы.
Бой нұсқасын қарасаң –
Бектер мінген пырағы.
Қыз Жібектің ақтығы
Наурызбайдың ақша қарындай.
Ақ бетінің қызылы.
Ақ тауықтың қанындай.
Екі беттің ажары,
Жазғы түскен сағымдай.
Білегінің шырайы
Ай балтаның сабындай.*

*Төбесінде бар қос анар,
Нар бураның санындай.
Оймақ ауыз, құмар көз
Іздеген ерге табылды-ай...
Бейіштен жанған шам-шырақ –
Көзі жайнап, жанып тұр.
Белі нәзік талып тұр.
Тартқан сымнан жіңішке,
Үзіліп кетпей нағып тұр?! [4]*

Бұл суреттеуден екі арудың екі түрлі бет-бейнесін танимыз.

Қозы мен Төлеген образын салыстыратын болсақ, Төлеген – қазақ эпосы, тіпті, бүкіл қазақ фольклоры үшін жаңа кейіпкер. Ол Қозы Көрпештен өзгеше. Қозының бейнесінде батырлық қасиет көп. Соған сәйкес оның портреті де батырға лайық кескінделуі тиіс. Ал, Төлеген – нағыз лирикалық кейіпкер. Ол бай болуды, батыр болуды көксемейді. Оның арманы – өзіне лайықты сұлуды сүйю, соны өзіне өмірлік жар ету. Жыршы да осыны айтады: *«Батырлық, байлық кімде жоқ, Ғашықтық жөні бір басқа»*[4]. Демек, сол кездің қоғамында осындай ой-пікір болған, яғни ел ішінде махаббатты – өте таза, бәрінен ерекше, биік сезім, оны кез келген адам біле бермейді деген ұғым қалыптасқан. Нақ осындай ерекше сезім Төлегенді әкесінің бата бермегеніне қарамастан алыс жолға жалғыз аттандырады. Төлеген үшін өмірдің мәні де, сәні де – махаббат, махаббат үшін күресіп, өмір сүру, сүйгеніне үйлену. Сондықтан да болу керек, оның мінезі де, істері де әдеткі эпостағыдай емес. Ол аң да ауламайды, мал да бақпайды, жастайынан батырлық мінез де танытпайды, батырлық өнерді де үйренбейді. «Періште сипатты ұл» боп тууының өзі – оның ерекше сұлу болатынын білдіреді. Демек, ол батыр болмайды: Төлеген кәдімгі батырларша «сағат сайын» өспейді, бозбала кезінде ешбір ерлік іс-әрекет жасамайды. Есесіне он екі жасында өзіне пара-пар сұлу қыз іздей бастайды. Он алты жасқа толғанда ат тұяғы жететін жерді түгел шарлап шығады. Қыз Жібек туралы ести сала ол еш ойланбастан жолға шығады. Бұдан байқайтыңыз, Төлегеннің портреттік бейнесі батырлық тұлғадан гөрі тән сұлулығы мен жан нәзіктігін қамтуы керек.

Лиро-эпостардың сюжетіне сай қос ғашықтың сезімдеріне қарсы әрекет ететін кейіпкерлер бейнеленеді. Мысалы, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы ізгілік пен зұлымдықтың тайталасы оқиғаға Қодар араласуымен күшейе түседі. Қодар да – жағымсыз кейіпкер. Қодардың мінез-құлқы да, қылықтары да, сыртқы пішіні де сарказммен баяндалып, суреттеледі. Мысалы, оның сырт пішіні адам күлерлік: *«Анық он кез өзінің бойы бар, жауырынының жалпағы үш жарым кез, сыңар жұдырығы қолағаштай, ұзыны жауырының алты қарыс»* [4]. Оның осы денесі, былай қарағанда, алыпқа лайық, бірақ жыршы оны келеңсіз етіп көрсетеді, мазақ қылады. Осы тон Қодардың ересен еңбегін баяндағанда да сақталады. Ол тоқсан мың малды шөлден алып шығу үшін талай құдық қазып, су шығарады, суы жоқ құдыққа меспен су тасып құяды; оның қарқынына шыдамай, астындағы аты болдырады, Қодар жаяу жүріп су тасиды, аяғы қанап, жаралы болса да қазуын қоймайды. Осының бәрі жырда күлдіргі түрде әңгімелейді, сөйтіп жыршының ирониясы көрініп тұрады.

Мұндай сарказм, ирония әдістерін терең ұғынған суретші не мүсінші Қодардың өзге де эпостық ұнамсыз кейіпкерлерден ерек тұрақты түр-тұлғасын жасайтыны сөзсіз.

«Қыз Жібек» жырындағы Бекежан да - Қодар секілді зұлымдықтың иесі. Ол – өте пасық, өзгенің жақсылығын көре алмайтын адам. Сол себепті ол өзінің жымысқы тірлігін жасырын істейді, ойын құпия ұстайды. Өйткені, ол –қорқақ, арам. Жырда Бекежанның қалай өмір сүріп жүргені, бұрын кім болғаны айтылмайды[4]. Эпос оны тек «қарақшы» деп атайды. Сондықтан да Бекежанның портреті қарақшыға лайық болатыны хақ.

Қорытындылайтын болсақ, кескіндемеде фольклорлық сұлу қыздар, қаһарман жігіттер, ұнамсыз кейіпкерлер бір идеяның, бір функцияның иелері болса да, олардың кескіндемедегі портреттері трафареттік күйде қайталанбауы тиіс. Фольклор теориясының аспектілерін ескере

отырып, суретшілер сөзбен өрілген сурет сырын ұғынып, сонан соң бейнелеу өнеріндегі суретке қалам тартуы абзал.

Сондықтан да фольклорлық кейіпкерлер портретін алдымен тұрақтандырып, одан соң олардың мультфильм, кино, кітап беттерінде, ойыншық түрлерінде бірізді сомдалуы үшін бейнелеу өнері шеберлерінің арасында конкурс өткізілуі қажет. Бұл орайда мемлекет тарапынан құрылған комиссия жұмыс жасауы керек. Мұндай конкурстың маңыздылығы, өткізілу дәрежесі еліміздің мемлекеттік рәміздерін таңдап, бекітуге арналған конкурс деңгейімен бірдей болуы тиіс деп айтар едік. Өйткені қазақта «ел боламын десең, бесігіңді түзе» дейтін сөз бар. Мемлекеттік рәміздер – елдіктің нышаны болса, фольклорлық мұралар – ұлттық мәртебенің нышаны.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы: Қазақстан, 1974. – 236 бет
2. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. Астана: Аударма, 2002. – 584 бет
3. Қасқабасов С. «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры және түркі эпостық дәстүрі // «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» эпосы және түркі әлемі. Алматы, 2003.
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 55: Ғашықтық жырлар. Астана: «Фолиант», 2009. – 384 бет.

СӨЗ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ҰЛТ ТҮЛҒАСЫ

СӘТЕКОВА А.Т.

Т.Айбергенов атындағы

№16 орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті

пәнінің мұғалімі, педагог-шебер

Астана, Қазақстан

Аннотация. В произведениях лирического рода автор погружен в себя, в свое душевное пространство, и все явления и события внешнего мира в лирике воспринимаются через призму авторской субъективности

Ключевые слова: лирика, автор, эмоция, образ

Abstract. In works of a lyrical kind, the author is immersed in himself, in his spiritual space, and all the phenomena and events of the outside world in the lyrics are perceived through the prism of the author's subjectivity

Keywords: lyrics, author, emotion, image

Жанр – әдеби туындылардың жеке түрлері, көркем әдебиеттің саласы. Көркем әдебиет – арналы, көп салалы өнер түрі. Әдеби шығармалардың құрылымы, мән-мазмұны, көркемдік сипаты алуан түрлі болады. Сол себептен әдеби туындылардың жүйесін жіктеп, топтастырудың мәні терең. Әдеби туындыларды тегіне, түріне қарай топтастырудан жанр ұғымы қалыптасқан. Эпостық жанрда өмір шындығы баяндау түрінде көрінеді. Мұндағы сан алуан оқиғалар, кейіпкерлердің әрекеті, объективті түрде ашылып, қаламгер осының бәрін баяндау арқылы жеткізеді. Эпостық жанрдың роман, повесть, әңгіме, новелла деген түрлері бар. Лирикалық жанр адамның сан алуан көңіл-күйін, эмоциясын танытады. Халқымызда лирика жанрының тарихы тереңде жатыр.

Қазақтың ежелгі қара өлеңі, жыр-толғауларынан бастап, адамның көңіл-күйі, ой-арманы көрініс берген. Драмалық туынды – негізінен тартысқа құрылып, болған жайды кейіпкерлердің тікелей қатысуы арқылы береді. Бұл жанрдың түрлері ертеден қалыптасып, бұл театр өнерінің дамуына, сахналық туындылардың орнығуына негіз болды.

Осылардың ішінде лирика өмірдің алуан түрлі құбылыстарына ақынның көзқарасын,